

Станислав Вълев / Stanislav Valev

ОПИТ ЗА ПРИНОС КЪМ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИТЕ АСПЕКТИ В ИЗСЛЕДВАНЕТО НА РАННАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВНОСТ ОТ VII в. до XI в.

An Attempt to Contribute to the Theoretical-Methodological Aspects of Studying the Early Bulgarian Statehood from the 7th to the 11th Century

Abstract: The most common way of studying the state includes the well-known historical positivistic methodology. In other words, the scholars follow the algorithm determination of causes, revealing facts, and determination of results. This article is trying to combine at least two disciplines (history and sociology) in the author's attempt to construct a new and complex way of studying not the state itself but the process called statehood. The statehood itself is described by symbols developed throughout time. It is exactly the symbols that impart shape to the state and create its historical forms of existence. The question is how we study, find, and determine the emergence of the symbols, how and when they shape the formal existence of the state. In general, this article tries to construct an algorithm to answer the question.

Keywords: state, statehood, symbols, algorithm, methodology, history, sociology.

Интересът към държавата и в частност към държавността като непреходен процес на развитие датира още от древността. Той е в неразривна връзка с историческата наука и особено с политическата история като най-популярна и заемаща голям дял в историографията. Във всяка епоха учените се опитват да обяснят реалностите, в които живеят или са живели техните предшественици и по някакъв начин да оправдаят установения социален и властови ред. В резултат на това са формулирани и различни теории и определения за същественото „държава“. В първата част на настоящото изследване ще проследим в съкратен вид развитието на възприятието за държавата, за да се опитаме да докажем, че този въпрос е все още актуален.

Значението на думата „държава“ може да се тълкува по различен начин, често в зависимост от определен контекст. Така например понятието можем да

употребим, за да представим *“територия или определена част от земната повърхност“*; *„свкупност от хора или народ, който населява известна територия“*; *„управлението на една страна, изразено в действията на онези лица, които, като органи на държавата, изпълняват функцията на управлението“*¹.

Не липсват и конкретни определения за държавата, изведени по дедуктивен път. Такова определение дава Й. Блунчли, според когото *„Държавата е политически организирана народна личност на една определена земя.“*². Една друга дефиниция определя понятието така: *„Държавата е съюз на един народ, поставен под една върховна власт, за защита и подкрепа на всички духовни и материални блага, и особено за осъществяване правото на справедливостта“*³. За френския юрист, занимаващ се в частност и с проблемите на държавата, Л. Дюги държава е *„Всяко човешко общество, в което има една политическа диференциация, едно разграничение между управляващи и управлявани или, според възприетия израз, една политическа власт.“*⁴. Каре дьо Малберг, френски професор по публично право и автор на основен труд по темата за държавността, определя понятието по следния начин: *„Общност от хора, установена върху собствена територия и притежаваща организация, от която следва за тази общност в нейните отношения с членовете ѝ една върховна власт за действие, заповядване и принуждаване“*⁵. Г. Йелинек също е юрист, но с подчертан интерес и ерудиция в областта на историята, който дава следното определение: *„Държавата е множество от хора, които са се заселили на ограничена част от земната повърхност, живеят под господстваща власт и са свързани чрез тази власт в единно цяло“*⁶.

Антропологичният поглед по проблема също не бива да бъде пропускан. Американският антрополог М. Фрид формулира свое определение, давайки много ценни пояснения за историка. За него държавата *„не е просто законодателство, изпълнителна власт, съдебна система, административна бюрокрация или просто управление. По-добре е да се погледне на държавата като на свкупност от институции, чрез средствата на които е организирана властта на обществото на по-висока база от родството. Задачата да поддържа генералния социален ред стои в центъра на държавното развитие. В центъра на проблема за поддържането на генералния ред е нуждата да се защити установената стратификация – диференциацията на категориите от населението в условията на достъп до основни ресурси“*⁷.

Едно интересно определение от социологическа гледна точка ни представя Ф. Опенхаймер: *„Какво тогава е държавата като социологическо понятие? Държавата, като цяло в генезиса си, и почти изцяло по време на началните етапи на своето съществуване е социална институция, управлявана от победители, властващи над победени с единствена цел регулиране доминацията на победителите над подчинените и осигуряващи себе си срещу бунтове отвътре и атаки извън държавата. Телеологично, това надмощие няма друга цел освен икономическата експлоатация на подчинените от властва-*

щите“⁸. Важно е уточним, че определението на Ф. Опенхаймер е основано на доминацията и само по себе си представлява само един от възгледите за държава в социологията⁹.

Един много пълен преглед на определенията по темата от българска страна прави Л. Владикин¹⁰, който не пропуска да формулира и свое определение. То звучи така: „Държава е обединено в народ общество, заседнало върху определена територия и подчинено на една самопроизводна, суверенна и правнопринудителна власт“¹¹.

Уникално определение на термина „държава“ историята не дава и това е лесно обяснимо. Историята се използва от споменатите науки като помощна за наблюдение на процесите, тъй като емпиричният подход е преобладаващ сред учените в тези сфери. Тоест, тя е неизменна част от техния инструментариум и заключенията до голяма част се правят на нейна база.

От изложените определения можем да направим няколко извода. На първо място, всяко определение съдържа поне три конструктивни елемента – общество, власт и територия. Именно това са и основните фактори на държавата. Ясно показахме, че с нея не се занимава само историята. Тя е обект на правото, антропологията, политологията и социологията, а дори и философията. Всяка една от тези сфери на познанието се стреми да я разбере и да даде точно определение. Затова виждаме и някои разлики в различните обяснения. Ако за правото най-важният елемент е правораздавателния апарат като регулатор на отношенията, за социологията и антропологията най-важни се явяват отношенията между социалните групи и развитието на самото общество, за да се стигне до разпределянето на властовите функции, зависимостите, административните отговорности и защитата на общата територия. Това е един изключително голям спектър от изследвания, който може да даде отговор на много въпроси.

От казаното накратко дотук можем да заключим, че в най-общ план държавата се приема като факт, т.е. тя е нещо „*фактически дадено, тя не е абстракция, не е прост продукт на мисълта*“¹². Точно тук работещият по темата трябва да помисли върху начина, по който разглежда държавата и да направи това според особеностите на епохата, която касае неговото изследване. Когато погледнем назад към Средновековието, разбираме, че разглеждането на фактическото съществуване на държавата не е най-коректният начин за изследване. Далеч по-добре би било да се премине към разглеждане на самата **държавност** като продължителен процес, носещ със себе си символна характеристика и непреходен във времето. **Държавността**, за разлика от съществителното държава, не изчезва във времето и може да се разглежда като жив организъм, който под влияние на външни фактори, предизвикателства или появили се нужди, се променя, преминавайки през дълги или кратки периоди на адаптация или съществени промени, които можем да определим с техническия термин изграждащи процеси. Процесите не винаги могат да бъдат положителни или водещи до по-високо равнище на развитие. Ето защо за историка

е изключително полезно да работи не с държавата като факт, а да разглежда гореспоменатите процеси, през които държавата е преминала. Казано по друг начин, да разглежда процеса на развитие в обществените отношения, властовите зависимости, упражняването на властта, за да определи през какви етапи преминава развитието на **държавността**, под каква форма е съществувала в различните периоди, установявайки *етапи на развитие*.

Дотук изяснихме някои ключови понятия (**държавност**, изграждащи процеси, *етапи на развитие*), позволяващи ни да въведем и конкретна цел, която едно изследване в този дух би следвало, а именно да се установят споменатите *етапи на развитие* на **държавността**, като се определят изграждащите процеси, през които преминава всеки етап.

За да се постигне поставената цел, не може да се върви само и единствено по добре отгпкания път на стандартното позитивистко историческо изследване, стъпващо изцяло на емпиризма. То основно следва установения модел на определяне на причини, изложение на събитията чрез описание и посочването на последствия, които често се превръщат в причини за последващи събития¹³. Нуждата от прилагането на нов интердисциплинарен подход при историческите изследвания е отдавна установена с оглед на бъдещото развитие на историографията¹⁴. Макар интердисциплинарен, подходът, който бихме използвали, трябва да бъде базиран на солидната и доказана основа на емпиризма и натрупания с времето изворов и историографски материал, тъй като сме преди всичко историци. В контекста на предложения подход социологията и науката за държавата биха били наши спомагателни науки.

За да докажем, че науката за държавата има място в нашето изследване, трябва да се запитаме как „*мислим държавата*“¹⁵. По този начин ще аргументираме и символната натовареност на понятието „държавност“. Следвайки логиката, че държавата съществува „*дотогава, доколкото ние мислим за нея*“¹⁶ и че „*тя възплъщава определена идея, която произтича от представите за един желан ред, управляван от общи безлики правни норми*“¹⁷, приемаме това схващане за по-правилно, когато поставяме Средновековието като епоха и Първото българско царство като период, в които ще изследваме държавността.

Приложените по-горе определения се опитват да дефинират държавата като фактически съществуваща и вече завършила историческия си етап на формиране. Ние се насочваме към епоха, в която тя все още се развива и преминава през, както вече ги определихме, изграждащи процеси. Всички те са съпътствани от реалностите, в които обществото е живяло, и символите, чрез които властта е демонстрирала доминацията и правото си да управлява. По този начин властимащите са опитвали да създадат усещане за съществуване в определена среда, където господството се усеща, без да е нужно постоянно да се употребяват средствата за принуда, които тя монополизира. Именно с такива „*мисловни представи, свързани със символното*“¹⁸ Ф. Брод обяснява съществуването на държавата.

Тъй като използваната в горния абзац дума „господство“ се отличава много ясно, задължително е да се спрем още веднъж на възгледите на едно голямо име в науката социология през XX в. – Макс Вебер, чиито постановки ще заемат централно място в методологията и инструментариума на такова изследване. Неговият анализ върху видовете власт и господство е ключов, за да определим как се изграждат символни представи, които ще олицетворяват **държавността**.

На първо място ще отбележим по-различната методика, която използва този автор, когато анализира обществото. Неговите виждания насочват към анализ на социалното действие (човешко поведение), а не към анализ на социалното поведение, т.е. към начините, по които лицата взаимодействат. Фокусът според него трябва да падне върху субективните цели на лицата, съотнесени с техните действия. Техните действия могат да бъдат съотнесени и към поведението на други лица. Вебер нарича своята методика *„разбираща социология“*¹⁹. Обяснение заслужава и смисълът, който той влага в думата „разбираща“. За социолога от значение е обясняващото или мотивационното разбиране. То изисква изясняване на контекста на действието и отново поставя в центъра мотивите на вършителя. Не е достатъчно само да кажем какъв е резултатът от съответен акт. Нужно е да се разгледа защо този акт е предприет, как обстоятелствата водят до извършването му и до какво ще доведе резултатът от него, т.е. да се изясни смисловият му контекст. Големият мислител на XX в. е наблюдавал развитието на редица общества. Така той логически достига до заключението, че идеални типове на социално съществуване не съществуват. Той по-скоро се старее да обособи преходните форми на съществуване на обществата и властовите зависимости в тях. Именно поради тази причина той въвежда в широко научно обръщение термините „господство и власт“²⁰. Тук могат да се появят опасения, че следването на такава методология ще ни отведе до интерпретативен подход и прекалено отдалечаване от обективно (емпирично) изследване. Вникване в методологията на самия Вебер показва, че тези опасения не могат да бъдат основателни, тъй като самият той се старее да създаде връзка между обективното и тълкувателното²¹ – цел, която до голяма степен е постигнал. Макс Вебер се старее да се разграничи от просто интуитивните постановки. Точно поради тази причина методите му изискват и обяснение, и емпирично верифициране²². Това изискване авторът обозначава с термина „целерационално разбиране“ – разбиране, съчетано с обяснение и емпирично верифициране на получената посредством разбиране интуиция²³. Именно тук идва на помощ историята със своя критически метод към изворите и огромното количество историография. Целерационалността като тип обяснение на социалното действие изисква изясняване на целите и рационално пресмятане на средствата за тяхното постигане²⁴.

Както по-горе споменахме, основна подтема от социологията на Вебер са типовете власт и господство. Централно място в подобно изследване биха заели както традиционното, така и харизматичното господство. За да въведе

тези понятия, авторът обстойно разглежда развитието на властовите отношения, поставяйки ги в контекста на делегирането на права между различните членове на обществото. По този начин той въвежда в научно обръщение и още термини, които представляват подтипове на видовете господство²⁵. Традиционното се разделя на два основни подтипа – първичен и патримониален. Характерно за първия е, че се съобразява с интересите на подвластните и властта се упражнява без щаб. Вторият е много по-комплексен и свързан с делегиране на отговорности, съобразени със степен на различно ниво на зависимост. Важно е да отбележим, че при патримониално господство владетелят запазва първостепенната си роля на правораздавател, военен лидер и началник на щаба за управление. Този втори тип също има своите подтипове. Съсловният подтип се доближава най-много до разбирането за феодализъм, тъй като при него членове на щаба притежават владетелски права в причислените им територии. Патриархалният подтип, познат още като чист, запазва средствата за управление и щаба в ръцете на владетеля. Включва в себе си и комплексна система за организация. Именно от нивото на владетелските правомощия и икономическа самостоятелност на щаба зависи самият облик на патримониалното господство²⁶.

Освен вече описаното господство, Вебер отличава и харизматичния подтип на властта. При него има една ясно обособена черта: харизматичната власт е извънвсекидневна, свръхчовешка, свръхестествена, тя е недостъпна за друг с изключение на избрани да я притежават. Такава неземна власт е свързана с хора, имащи решаваща мисия. Това в историята са били пророците, месиите и някои владетели, вярващи, че на тях се пада повратна роля в историята²⁷. Интересна е и темата за устойчивостта на харизматичната власт. Тя не се основава на правила или ред, наложени чрез традиция. Тя е получена по неестествен начин, така че се защитава отново чрез извършване на някакви подвизи или своеобразни чудеса, най-често когато има опасност или сложна за разрешаване ситуация. Дълг на подчинените е да следват припознатия като харизматичен водач на всяка цена. Харизматичната власт се разпада, когато владетелят не успее да потвърди харизмата си и бива изоставен от последователите си²⁸. В територията, която харизматичният водач управлява, съществува някаква форма на администрация, макар и примитивна. Така нареченият щаб на владетеля включва апостоли, доверени хора, които са обединени от харизмата на началника си. Важно е да отбележим, че тази форма на администриране е много далеч от бюрокрацията или от апроприирането на земи, в които щабът получава определени привилегии. Не е на лице и икономическа основа²⁹.

Изложените Веберови постановки, заедно с това как „*мислим държавата*“, биха позволили по-точно да определим изграждащите процеси (формите и характера на процеса държавност) през Ранното средновековие при българите. По своя характер този метод попада в графата интердисциплинарни, тъй като комбинира класическите исторически подходи в изследването с разширения поглед на социологията и науката за държавата.

Щом за цел се поставя определянето на изграждащи процеси, несъмнено се навлиза в полето на историческата периодизация, тъй като задачата изисква откриването им като съществуващи или появяващи се в някакъв определен момент от един доста обхванат период, каквото е Ранното средновековие. Оттук следва, че методологията включва определяне на подпериоди от трето ниво³⁰. В противен случай рискуваме да бъдем прекалено общи в работата си и да поставяме констатациите си в твърде широк контекст, без да използваме конкретика.

В този ред на мисли възникват два основни въпроса:

- *Какво отличава и разграничава един подпериод от друг?*
- *Какво трябва да търсим и да намерим, за да опишем и разграничим подпериодите коректно?*

Тези въпроси не могат да получат прости отговори. Те изискват поставянето на ясни критерии, на които да отговаря определен отрязък от време, за да бъде определен като отделен подпериод. Темата за историческата периодизация (исторически синтез) присъства в световната историография още от началото на XX в. и още от това време с нея за занимават и историци, сериозно свързани и с българската историография³¹. Както П. Бицилли отбелязва, трудно е да отделим периодите и в същото време да не прекъснем линията на цялостно историческо развитие. Още по-трудно е да определим границата, „когато старото вече си е отишло напълно и е отстъпило място на изцяло новото“³². Следвайки характера на такова изследване, бихме търсили именно това ново, което се е появило във времето и се е развивало, преди да се наложи в държавния, културния или властовия аспект от съществуването на държавата и в крайна сметка е променило характера на държавността. Тази задача е предизвикателна и ни кара да предложим следния подход в определянето на подпериоди от трето ниво:

1) На първо място трябва да се разгледа цялостният исторически процес за епохата от първи тип.

2) На второ място трябва да се синтезират отделните традиционни белези, а след това да се отличат новостите.

3) На трето място трябва да се проследи развитието на новостите и тяхното възприемане във времето. Казано по друг начин, да се проследи кои се прилагат повече в различните ситуации. Тук бихме могли да използваме сравнението като подход.

4) На четвърто място трябва да поставим използването на т.нар. специфични методи, които можем да наречем и с името подходи, тъй като те са силно свързани с периодизацията³³:

- метод на историческото конституиране, съчетаващ в себе си социология, история и археология;
- метод на формалното създаване, съчетаващ в себе си теорията на държавата и социология;

• метод на личностно базираната институционалност, съчетаващ в себе си социология и история;

5) Като последна стъпка могат да се приведат аргументи, които да докажат, че съществува отделен подтип на развитие на държавността, който можем да наречем изграждащ процес.

След направените методологически уточнения целта на такова проучване синтезирано би звучала така: Да се изведат *етапите на развитие на държавността*, като се определят изграждащите процеси, през които преминава всеки *етап*, и то в конкретен подпериод от съществуването на държавата.

Статията дотук изложи в неговата цялост един по-различен възглед за възможен подход в изследването на посочения в заглавието период от съществуването на България през Средновековието. Написването на подобен труд би отнело много време, но вярваме, че би предложило една нова перспектива за анализиране на това как личностните решения на владетелите изграждат символна натовареност, която оформя държавността, останала непреходна във вековете. Задължително е уточнението, че това е методика, която ще следваме в наше бъдещо изследване по темата.

БЕЛЕЖКИ / NOTES

¹ **Торбов, Ц.** Учение за държавата. София, 1995, с. 9.

² **Владикин, Л.** Общо учение за държавата. София, 1992, с. 185.

³ Пак там, с. 185.

⁴ **Дюги, Л.** Обща теория на държавата. – В: Общо учение за държавата. Съст. и ред. Ст. Беламазов. София, 1993, с. 19.

⁵ **Малберг, К.** Принос към общата теория на държавата. – В: Общо учение за държавата. Съст. и ред. Ст. Беламазов. София, 1993, с. 82.

⁶ **Йелинек, Г.** Общо учение за държавата. – В: Общо учение за държава. Съст. и ред. Ст. Беламазов. София, 1993, с. 173.

⁷ **Fried, M.** The Evolution of Political Society. New York, 1967, 29–230.

⁸ **Oppenheimer, F.** The State. New York, 1922, p. 15.

⁹ За останалите възгледи в социологията вж.: **Kelsen, H.** General Theory of Law and State. New Jersey, 2006, 183–187.

¹⁰ Повече за определенията вж.: **Владикин, Л.** Цит. съч., 183–189.

¹¹ Пак там, с. 189.

¹² **Йелинек, Г.** Цит. съч., с. 221.

¹³ **Лазаров, И.** Рецензия: Макс Вебер. Социология на господството. Социология на религията. – Епохи, 1993, том 1, кн. 1, с. 74.

¹⁴ **Гюзелев, В.** Апология на Средновековието. София, 2004, с. 138.

¹⁵ Това направление в науката за държавата е въведено от Ф. Брод. – вж.: **Брод, Ф.** Да мислим държавата. София, 2012, XVII. (Предговор от **Г. Близнашки**)

¹⁶ Вж. **Braud, Ph.** Preface. – In: Burdeau, G. L'Etat. Nouv. ed. Paris, 2009, IV.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ **Braud, Ph.** Penser L'Etat. Paris, 2004, p. 8.

- ¹⁹ **Даскалов, Р.** Въведение в социологията на Макс Вебер. София, 2018, 25–26.
- ²⁰ **Лазаров, И.** Цит. съч., 74–77.
- ²¹ Вж. други потвърждаващи изследвания: **Käsler, D.** Max Weber. – In: Käsler, D. Klassiker des soziologischen Denkens. Bd. 2. München, 1978, 146–147; **Runciman, W.** Social Science and Political Theory. Cambridge, 1965, 8–14.
- ²² **Runciman, W.** Social Science..., 33–34.
- ²³ **Freund, J.** The Sociology of Max Weber. New York, 1968, 94–101. За обстойно обяснение на термина вж.: **Даскалов, Р.** Цит. съч., 34–35.
- ²⁴ **Weber, M.** Wirtschaft und Gesellschaft. Tübingen, 1980, S. 10; вж. също: **Даскалов, Р.** Цит. съч., с. 41.
- ²⁵ За обстойно обяснение на термините вж.: **Даскалов, Р.** Цит. съч., 172–201.
- ²⁶ **Weber, M.** Op. cit., 133–137, 485–487, 538–584.
- ²⁷ **Калчев, К.** Увод в историческото познание. Велико Търново, 2007, с. 171.
- ²⁸ **Даскалов, Р.** Цит. съч., 91–193.
- ²⁹ **Weber, M.** Op. cit., 141, 657–658, 659–661.
- ³⁰ Намираме за полезно да обясним въведената от нас йерархия на нивата. По смисъла на написаното **първо ниво** е развитието на държавността в епохата на Средновековието; **второ ниво** е развитието на държавността през Ранното средновековие; **третото ниво** е развитието на държавността в определен период (част) от Ранното средновековие.
- ³¹ Подробно за хронологията в историята вж.: **Бицилли, П.** Очерци върху теорията на историческата наука. БАН, 1994.
- ³² Пак там, с. 17.
- ³³ Посочените методи или подход са описани в: **Jessop, B.** The State. Past, Present, Future. Cambridge, 2016, p. 6.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

- Бицилли, П.** Очерци върху теорията на историческата наука. БАН, 1994 [Bitsilli, P. Ochertsu varhu teoriyata na istoricheskata nauka. BAN, 1994].
- Брод, Ф.** Да мислим държавата. София, 2012 [Brod, F. Da mislim darzhavata. Sofiya, 2012].
- Владикин, Л.** Общо учение за държавата. София, 1992 [Vladikin, L. Obshto uchenie za darzhavata. Sofiya, 1992].
- Гюзелев, В.** Апология на Средновековието. София, 2004 [Gyuzelev, V. Apologiya na Srednovekovieto. Sofiya, 2004].
- Даскалов, Р.** Въведение в социологията на Макс Вебер. София, 2018 [Daskalov, R. Vavedenie v sotsiologiyata na Maks Veber. Sofia, 2018].
- Дюги, Л.** Обща теория на държавата. – В: Общо учение за държавата. Съст. и ред. Ст. Беламезов. София, 1993 [Dyugi, L. Obshta teoriya na darzhavata. – V: Obshto uchenie za darzhavata. Sast. i red. St. Belamezov. Sofiya, 1993].
- Йелинек, Г.** Общо учение за държавата. – В: Общо учение за държава. Съст. и ред. Ст. Беламезов. София, 1993 [Yelinek, G. Obshto uchenie za darzhavata. – V: Obshto uchenie za darzhava. Sast. i red. St. Belamezov. Sofiya, 1993].
- Калчев, К.** Увод в историческото познание. Велико Търново, 2007 [Kalchev, K. Uvod v istoricheskoto poznanie. Veliko Tarnovo, 2007].

Лазаров, И. Рецензия: Макс Вебер. Социология на господството. Социология на религията. – Епохи, 1993, том 1, кн. 1, 74–77 [Lazarov, I. Retsenziya: Maks Veber. Sotsiologiya na gospodstvoto. Sotsiologiya na religiyata. – Epohi, 1993, tom 1, kn. 1, 74–77].

Малберг, К. Принос към общата теория на държавата. – В: Общо учение за държавата. Съст. и ред. Ст. Беламезов. София, 1993 [Malberg, K. Prinost kam obshtata teoriya na darzhavata. – V: Obshto uchenie za darzhavata. Sast. i red. St. Belamezov. Sofiya, 1993].

Общо учение за държавата. Съст. и ред. Ст. Беламезов. София, 1993 [Obshto uchenie za darzhavata. Sast. i red. St. Belamezov. Sofiya, 1993].

Торбов, Ц. Учение за държавата. София, 1995 [Torbov, Ts. Uchenie za darzhavata. Sofiya, 1995].

Braud, Ph. Penser L'Etat. Paris, 2004.

Braud, Ph. Preface. – In: Burdeau, G. L'Etat. Nouv. ed. Paris, 2009.

Freund, J. The Sociology of Max Weber. New York, 1968.

Fried, M. The Evolution of Political Society. New York, 1967.

Jessop, B. The State. Past, Present, Future. Cambridge, 2016.

Käsler, D. Max Weber. – In: Käsler, D. Klassiker des soziologischen Denkens. Bd. 2. München, 1978, 146–147.

Kelsen, H. General Theory of Law and State. New Jersey, 2006.

Oppenheimer, F. The State. New York, 1922.

Runciman, W. Social Science and Political Theory. Cambridge, 1965.

Weber, M. Wirtschaft und Gesellschaft. Tübingen, 1980.